

Dr. HORVÁTH MÁTYÁS

SZARVAS GÁBORRA EMLÉKEZÜNK

„Némi aggodalommal teszek eleget a megtisztelő megbízásnak, hogy Szarvas Gábor emlékét beszéddel ünnepeljem. Félek, hogy csekély szónoki képességgel messze mögötte maradok tárgyam nagy jelentőségének. De biztat az a körülmény, hogy Szarvas Gábor nevét a köztudat egy eszmével, egy korszakos mozgalommal azonosította, s így azon nevek közé emelte, melyek az eszmével együtt élnek és fönmaradnak, és ékesszóló magyarázatra, dicséretre nem szorulnak.”

Igy kezdte emlékbeszédét Szarvas Gáborról a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésén Simonyi Zsigmond, az elhunyt nagy nyelvész tanítványa, hűséges munkatársa, az életmű méltó folytatója. Hogyne lenne most elfogódott kései, méltatlan tisztelője, amikor a magyar nyelvudomány e nagy alakja halálának 80. évfordulóján idézni szándékozik életútját és életművét. Különösen nem lehet felindultság nélkül beszélni róla a szülővárosában, Adán, ahonnan elindult, ahol anyanyelve ízeit, törvényeit magába szívta, és egy életen át táplálta benne az anyanyelv tisztaságának tiszteletét.

Szarvas Gábor 1832. március 22-én született. Apja adai „céhbeli” kovácsmester volt, anyja pedig a bajai származású Jámbor Anna. Önéletrajzában a helyet is megjelöli, ahol laktak: „Laktunk pedig a nagykocsmával vizávi, melynek bora . . . híres volt Tiszavíz-ízéről.”

Kilenc testvére közül öt korán elhalt. Szarvas Gábor hétéves volt, amikor szülei Bajára költöztek. Valószínű, hogy édesanyja kívánságára változtatnak lakhelyet, hogy tehetséges legidősebb gyermekét könnyebben taníttassák. Baján ugyanis ferences gimnázium működött, és ide írták be szülei az elemi iskola elvégzése után, 1842-ben.

Már a gimnázium I. osztályát kitűnő eredménnyel végezte. Az első tanév végén 50 forintos tanulmányi jutalomban részesítették. Jó tanuló maradt a következő években is, a VI. osztály elvégzéséig.

1848-ban a többi lelkes fiatallal ő is jelentkezett a nemzetőrség toborzó irodáján. A 16 éves legénykét azonban a nemzetőrség kapitánya elutasította.

Ekkor belép a pannonhalmi bencés rendbe. A híres pannonhalmi gimnáziumban érettségizik 1852-ben, hogy utána elhagyja a rendet. Eredetileg orvosnak készült, de barátai rábeszélésére a jogra iratkozott.

Őt szemesztert hallgatott a jogi karon, amikor súlyosan megbetegedett. Felépülése után volt tanárai azt tanácsolták, hogy tanári pályára lépjen. 1858-ban kinevezik az egri cisztercita gimnázium klasszika-filológia helyettes tanárává. Másfél év után Bajára kerül. Új munkahelyén humoros írásokat közöl a Bajai Közlönyben Pap Rika álneven. Írásai miatt meggyűlik a baja a közoktatásügyi hatóságokkal. Megintik, és emiatt 1861-től a pozsonyi gimnáziumban folytatja munkáját.

Új munkahelyén tovább folytatja az irogatást. Két színművet ír: a *Becsület és szerelem*, valamint az *Egy veszélyes eset* címűt. Ez utóbbit Debrecenben elő is adják 1862-ben, de a darab megbukik.

1865-ben megindítja a Pozsonyi Lapokat, melynek mindössze két száma jelenik meg.

1867-ben a gimnázium évkönyvében megjelentette a *Magyartalanságok* című nyelvészeti értekezését. Dolgozata olyan nagy feltűnést keltett, hogy a Magyarország című politikai napilap az év szeptemberében két ízben is megjelentette azt.

Mi volt az oka, hogy egy gimnáziumi évkönyvben megjelent nyelvészeti dolgozat országos érdeklődést keltett? Irodalmi prózánk talán sohasem volt olyan százalmas állapotban, mint a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben. A nyelvújítás, ahelyett, hogy a magyar stílust magából a magyar nyelvből iparkodott volna kifejleszténi, tudatosan idegen mintákat utánozott, s így akarva-akaratlan idegenségekkel árasztotta el az irodalmat. Ezt az áradatot az elnyomatás korának német világa még tetemesen növelte. Ilyen körülmények között nyelvünk épségét és tisztaságát a legkomolyabban lehetett félteni.

Az idegen — főleg német — hatás gátlástalanul áramlott nyelvünkbe, főleg a sajtó és szaktudományok nyelvébe. Kitűnt, hogy a német kultúrával való érintkezés akadály nélkül oltja nyelvünkbe az idegen észjárás és nyelvérzék sajátosságait. A nyelvi hibák és idegenszerűségek ellepték a közélet, szakkönyvek és tankönyvek nyelvét, felburjánzottak a szépirodalomban, főleg a regény stílusában, sőt behatoltak a költészetbe is.

Belül az önkényes nyelvképzés fejtelensége garázdálkodott, kívülről a német észjárás inváziója hatolt mind beljebb, úgyhogy a magyar stílus általában véve sem természetes, sem magyaros nem volt többé. Csak egyes jeles írók emelkedtek ki az általános sivárságból. De félni lehetett, hogy egy emberöltő múlva ez a tartalék is elenyészik.

Ebben a nyelvi áporodottságban Szarvas Gábor tanulmánya friss áramlatként hatott. Tulajdonképpen hangot adott azoknak a törekvéseknek, melyek képviselői Arany János, Brassai Sámuel és Gyulai Pál voltak. A sürgős és szervezett nyelvi ellenakció számára híveket kellett biztosítani. Ezért Eötvös József közoktatásügyi miniszter 1869-ben kinevezte Szarvas Gábort az akkori budapesti V. kerületi gimnázium tanárává.

Gyulai Pál kezdeményezésére az Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya elhatározta, hogy a nyelvhasználat ellenőrzése és helyes irányba való terelése végett egy folyóiratot indít. A folyóirat szerkesztését Szarvas Gáborra bízták.

1872 elején indult meg a Magyar Nyelvőr. A Nyelvőr szerkesztése és tevékenysége majd negyed századon át egyet jelentett Szarvas Gábor nevével és tevékenységével. Ugyanis a folyóirat és szerkesztője a köréje tömörült nyelvészekkel olyan forradalmi változásokat hozott a magyar nyelvbe, ami csak Kazinczyék nyelvújító munkájával mérhető.

„Mit akarunk?” — teszi fel a kérdést Szarvas Gábor a Nyelvőr első számában. „Akarjuk ott — felel rá — ahol az ingadozó alapra fektetett s rög-tönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását; ahol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természetelt, a tisztaság előmozdítását; akarjuk a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben elkészíteni, az által, hogy anyagot gyűjtünk s a függőben levő kérdéseket tüzetes megvitatás által tisztázzuk; mindezt pedig a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével akarjuk megvalósítani.”

Szarvas Gábor és a Nyelvőr hozzálátott e program megvalósításához. A szerkesztőnek segítségére volt az érintetlen, színes és gazdag adai népnyelv, amellyel e táj útjára bocsátotta, másrészt az az elmélyült lingvisztikai ismeret, amelyet a klasszikus nyelvek ismerete biztosított számára.

Elsősorban megkezdték a harcot a barbarizmusok ellen. Hozzáfogtak a magyar nyelvtan részletenként történő kidolgozásához. Megindította a nyelvjárási anyag gyűjtését. Tollhegyre vette a folyóiratok és hírlapok nyelvét, az iskola, a tudományos próza, az Akadémia, a képviselőház, a minisztériumok, a hatóságok stílusát. Kérlelhetetlenül megróta a korcs szavakat, nyelvi törvénytelenégeket és idegenszerűségeket.

A nyelvújítók sok ezer szabálytalan képzésű és idegen szerkezetű szóval árasztották el nyelvünket. A Nyelvőr kérlelhetetlen harcot indított ezek ellen a vadhajtások ellen. Ma már értelmét sem tudjuk a gyárnok, gyámnok, titoknak, lobor, imola, iroma, vigorda, iblany, bátrany, éreny, nyakorján, bögönc szavaknak és társainak, amelyeket száműztek nyelvünkől.

De Szarvas Gábor harciasságában nem maradt mentes a dogmatizmustól. Ugyanolyan hévvel harcolt az olyan kifejezések ellen is, amelyek a magyar nyelvhasználatban meggyökeresedtek és általánosan ismertekké lettek. Igaza volt abban, hogy például az erény, szellem, hangulat, szivar, mellény szavak képzését el lehetett volna kerülni vagy helyesebben alkotott kifejezésekkel pótolni. De korában ezek a szavak már nyelvünk elidegeníthetetlen részét képezték. Mégis egyaránt harcolt ezek ellen is.

Kérlelhetetlen harcossága és sokszor gyilkos szatírája sok ellenséget is szerzett. A lapok egymás után ellene fordultak. Olyanok is ellenségeivé váltak, akik nemrég még támogatták. De ezen nem kell csodálkoznunk, mert az Akadémia alelnökét sem kímélte kérlelhetetlen, megalkuvást nem tűrő harcában. Még a legjobb barát és közvetlen munkatárs sem maradt mentes gyilkos humorától, ha azt kiérdemelte. Például Simonyi a Nyelvtudományi Közlemények egyik füzetében említi, hogy a himpellér szó eredetét nem mutatták ki. Szarvas Gábor felfedezi, hogy előzőleg éppen Simonyi végezte a szó eredetétését, majd írását az alábbi anekdotával zárja:

„Sz. M. országszerte ismert nevezetes ember volt; nevezetes egyebek közt ritka szórakozottságáról és feledékenységéről. Pozsonyi követ korában, így beszéltek, egy alkalommal a sétatéren végig menvén szembetalálkozik egy dajkaleánnyal, aki egy kis gyermeket tartott a karján.

— Minő kedves kis fattyú ez! — mondá a követ úr, megállítva a dajkát, s megcsipkedve a kicsinynek arcát. Kinek a gyermeke ez a kis kedves?

— Ejnye! — válaszolt a dajka. — Hát a tekintetes úr a saját fiát sem ismeri?”

A nyelvjáráskutatásra is példát mutatott. 1872-ben Budenz Józseffel Göcsejt járkák be, majd a következő években a moldvai csángó nyelvjárást és a szlavóniai magyarok nyelvjárást tanulmányozza. Meg kell jegyeznünk, hogy hazai nyelvjáráskutatásunk érdeklődése a szlavóniai magyar nyelvjárás iránt teljesen indokolt. Lényegében a Szarvas Gábor kezdette hagyományt kell folytatnunk korszerűbb eszközökkel, az elmúlt évszázad tudományos eredményeinek birtokában.

A népnyelv iránti érdeklődése párosult a nyelvi sovinizmustól való mentességgel. Megvetette a hazafiaskodást a tudományban, és elítélte a tudományos igazság nacionalista eredetű meghamisítását.

Szófejtő tanulmányai felkeltették érdeklődését a magyar nyelvemlékek iránt. Budenz Józseffel és Volf Györggyel közösen szerkeszti a Nyelvemléktár első kötetét.

Ugyanezzel indokolhatjuk a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztése körüli munkálatok megkezdését. Csaknem húsz éven át irányítja Simonyival a szótárszerkesztés körüli munkálatokat, és jelentősen hozzájárult, hogy a magyar történeti nyelvtudománynak ez a ma is fontos forrásműve elkészüljön.

Az emberi munkabírás azonban véges. A túlfeszített munka, a folyóiratban vívott csaták kikezdték egészségét. 1877-ben és 1879-ben súlyos betegségeken esett át. Látása rohamosan gyöngült, ezért kénytelen volt 1881-ben nyugalomba vonulni.

1882-ben, 50 éves korában nősült meg. Felesége, Harrer Paula a nagy nyelvész méltó társának bizonyult. Élete utolsó éveiben, amikor már szinte teljesen megvakult, az ő révén tarthatta továbbra is a kapcsolatot a nyelvészettel, folytathatta lankadatlan buzgalommal immár népes taborával a megkezdett munkát. Hogy mit jelentett számára felesége segítsége, azt a Nyelvőr utolsó évfolyamaiban megjelent írásai bizonyítják. Tanulmányain, szómagyarázatain egyáltalán nem érződik, hogy azokat tollba mondta: megtartották azok szelleme frissességét, tükrözik azt a hallatlan lingvisztikai apparátust, amellyel rendelkezett.

1895. október 12-én hunyt el. Akkor már az Akadémia rendes tagja volt, és Budapest saját halottjának tekintette. Vele a magyar nyelvtudomány egy harcoss forradalmi korszaka zárult le. A nemrég elhunyt kiváló nyelvész, a zombori születésű Bárczi Géza a következő szavakkal jellemzi Szarvas Gábor és az ortológusok negyedszázadát:

„... az ötvenes években új lendületet vett nyelvújítás éktelen túlzásainak érvényesülését sikerrel hiúsították meg, elérték, hogy igen sok, még meg nem gyökeresedett furcsa szó eltűnjék a nyelvből, s gátat vetettek igen sok korcs új szó keletkezésének, úgyhogy mintegy belesujkolták a köztudatba a szóalkotás fontosabb szabályait, s általában fölkellették a nyelvi lelkiismeretet... Az ortológus mozgalom nagyban hozzájárult, hogy a sajtó és az irodalom nyelve magyarosodott, és ami szintén igen fontos, maradandóan átvitte a köztudatba, hogy az *intézményes nyelvművelés egyik fontos feladata a nyelvi helyesség megóvása*, ami egyáltalán nem jelenti a nyelv szellemének

megfelelő újítások elutasítását. Az új ortológus-neológus háború a kilencszáz-as évek elején elült. *De azóta minden nyelvi műveltségnek alapjává vált az a meggyőződés, hogy a nyelvnek, szükségszerű fejlődése során, hűnek kell maradnia önmagához, hagyományaihoz, az új nem követelheti a hagyományokkal való brutális szakítást, hanem csak a kettő: a hagyomány és az újítás összeegyeztetésében, kiegyenlítődésében kereshető a kérdés helyes megoldása.*"

Ada nagy fia majd egy évszázada halott. Tudományos elvei azonban forradalmi érvénnyel hatnak ma is a nyelvtudományban és a nyelvművelésben.

Elhangzott a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok szervező bizottságának és a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületnek közös ünnepi ülésén, amelyet 1975. október 12-én tartottak meg Adán Szarvas Gábor halálának századik évfordulója alkalmából.